

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי

(הסיום)

יעה, פיעל = גרף, טאטא:

טמא המזהם ומסית להאשים

יעהו צעהו בלי ענוש בענשים.

"אילי המתעה", סליחה למנחת יו"כ במנהג אלזס (במנהג פולין לערב רה"ש); מחברה רפי שמעון ב"ר יצחק (גולדשמידט, יו"כ, 649. א"מ הברמן, פיוטי רשב"י, ברלין-ירושלים תרצ"ח, קמ"ח).

במקרא יש בבניין הקל: יָעָה ברד מחסה כזב (ישע' כח, יז); ונתפרש אצל רש"י: ויעה לשון טיאוט כמו (מל"א ז, מה) את היעים, שגורפין בהם אפר הפירות. צורת הפיעל שבפיוטנו אף היא מגזרת יעים (תרגום אונקלוס לשמ' לח, ג: מגרופיתא), ונתפררה ב"ערוגת הבושם": יעיהו, גורפיהו במגריפה (מהדורת אורבך, ח"ג, 441).

יָרְאוֹת = יראה, תכונת הירא:

יָרְאוֹת חטא וענוה בטלה.

"ברית פרותה מלשפוח", סליחה למוסף יו"כ במנהג פולין וביהם; המחבר בנימין בר חייא. הנוסח בדפוסים: יָרְאָת (מטיב שפה, 480; לנדא, יו"כ, קע"ד ע"א; גולדשמידט, יו"כ, 544). הגרסה שלפנינו לקוחה מפ"י מינכן 21 (מחזור פמנהג אשכנז המזרחי), וכך היא בערה"ב (ח"ג, 291). יצירת שמות מופשטים משמות-תואר במשקל קטל על ידי תוספת צורן הגזירה וות שכיחה למדיי בספרות הקדומה והמאוחרת, כגון זקנות, פשרות, עצלות וכד' מן: זָקן, פָּשָׁר, עָצֵל וכד'.

כָּפַר = כפרה או כפירה:

זלזול כְּרוֹם כָּפַר.

"אור ישע", יוצר ליום א' של פסח; מחברו שלמה הבבלי (הידנהיים, מחזור ליום ראשון ושני של פסח, י"ט ע"ב). כֹּונַת הפייטן: א) בֹּוֹשֵׁת פִּנְיָהֶם (= כְּרוֹם) של ישראל נתקבלה לפני הקב"ה ככפרה על זלזולם (פליישר, 195). ב) העגל אשר נתקבץ (= כְּרוֹם, קיבוץ בל' תלמוד) ע"י הכפירה נודלזל (הידנהיים, שם).

ונראית לי ההוראה הראשונה, ההולמת יפה יותר את העניין ואת ההקשר.

לָאָה = עייפות, ליאות:

ותזנח משלום נפשי מיגיעת לָאָה / ותהי לי דמעתי לחם תבואה.

"אל ימעט לפניך", סליחה למנחת יו"כ; מחברה משה בר

שמואל (גולדשמידט, יו"כ, 638). מן לָאָה, נְלָאָה שבמקרא, שהובנו לעניין עייפות, רפיון מחמת יגיעה. ובלשון הפייטנים נגזרה גם תיבת לָאוֹת לעניין זה (ונשתגרה בספרות ימינו ובדיבור); ונראה, שלחץ החרוז גרם לחידוש המובא כאן.

לְחוּשׁ = תפילה, לְחַשׁ:

שוער בהיכלי מלך אומן לְחוּשׁ.

"תמרת סנסנה", סליחה למאיר בן יצחק. לא נדפסה. המקור שבידי: מחזור סליחות, כ"י ברלין 9, דף 191א.

לשון לְחוּשׁ לעניין תפילה מיוסד על הבנת הפסוק בישע' כו, טז: ה' בצר פקדון צקון לְחוּשׁ מוסרך למו; ועיין בפירוש רש"י ורד"ק על אתר (פנגד תרגום יונתן ופירוש הראב"ע). והפייטנים גזרו גם תיבת לְחוּשׁ לעניין זה.

מגר, קל = מיגר:

גְּבַרְתַּ מַּמְלָכוֹת / בְּמִגְרוֹ מַמְלָכוֹת / גוֹיִם וּמַמְלָכוֹת / יְהוֹם
וְהוּא יִמְלֹךְ.

"אנסיכה מלפי", פיוט 'מלכות' ליום א' דרה"ש. מחברו אלעזר הקליר.

לפי שפרשנים ובעלי מילונים חלוקים באשר לגזרונה ולמשמעה של הצורה מְגוּרִי אל-חרב (יחו' כא, יז), ראיתי היתר להביא עדות לבניין הקל (בהוראת הפיעל) מן הפיוט הנ"ל, ע"פ הכתיב (מלא וי"ו) והניקוד המצוי בהרבה כ"י של המחזור האשכנזי (פגון אוקספורד 1035, ברלין 5, מחזור וורמייזא ועוד). בדפוסי המחזור, פגון גולדשמידט, רה"ש, 233: בְּמִגְרוֹ, היינו בפיעל. נראה, שנוסחת כתב-היד הנ"ל היא עיקר, ואילו הגרסה בְּמִגְרוֹ

תיקון מדפיסים ומהדירים היא בהשפעת צורת פיעל שבמזמורי תהילים ובתפילת העמידה.

מלל, קל = אמר, דיבר:

אם עוֹנִינוּ רבו ומלאו חלל / אנכי מוֹחַה פִּשְׁעֶיךָ פִּיךָ יִמְלֵל.
"תערוג אליך כאיל", סליחה ליום ד' דסליחות משלמה הפבלי.
כן הנוסח בכ"י בריטיש מוזיאום 677 ובכתב-יד אחרים, וכן
הוא בערה"ב (ח"ג, 436). בנדפס (פגון: בער, סליחות, 40)
ובמהדורת פליישר (עמ' 342): מִלֵּל.

מְרוֹץ = חוֹזֵק:

אך במתח דין ומְרוֹץ חָבֵל / בני אמוניך אל תִּחְבֵּל.
"אך במתח דין", סליחה לשחרית יו"כ (גולדשמידט, יו"כ, 219;
בער, סליחות, 213). פונת הפייטן לומר: אל תחבל בבני אמוניך,
בעמך ישראל, במיצוי הדין ובהשחתת חזקה וגמורה (מילולית:
חֹזֵק ההשחתה). מלשון הכתוב במיכה ב, י: בעבור טְמֵאָה תִּחְבֵּל
וְחָבֵל נִמְרָץ; והפייטן גזר מן התואר צורת שם על יסוד ההבנה,
שמדובר שם בהשחתה (= חבל) חזקה (= נמרץ), והוא כפירוש
הרד"ק על אתר ושלא כפירושו של רש"י. אם כן, הביטוי 'מְרוֹץ
חָבֵל' מקביל ל'מִתַּח דִּין', שהוא פנימי פייטני שגור להחמרה
בעונש. הפייטנים אף גזרו צורת קָטַל ללשון מרץ (והיא צורה
שכיחה יותר בפיוט), כמו שמצאנו, למשל, ביוצר ליום ב' של
פסח "אפיק רנן" למשולם ברבי קלונימוס: סֻגְּנִים חָבֵל בְּמֶרְץ,
היינו בחוזק (היידנהיים, מחזור ליום א' וב' של פסח, ע"ט ע"ב).

נֶאֱצוּת = השמעת נאצות:

ולנו בושת הפנים בנאצות לָכֵן וַחֲצֵרוֹת דָּי זָהָב כמדובר.
"לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים", קינה לר' אלעזר הקליר
(גולדשמידט, קינות, עמ' פ').

דברי הפייטן מיוסדים על הפירוש בספרי ועל דרשת התרגומים
הארמיים 'לדבר' א', א, כגון מה שמובא בתרגום יונתן: וטפלתון
עלוי מילי שקרא ואתרעמתון על מנא דאחית לכון חיוור מן
שמיא ושיילתון בישרא בחצרות וגר'.
לנוסח בתרגום אונקלוס עיין בספר ביאורי אונקלוס לר"ש ברוך
שעפטל (מינכן תרמ"ח, 221).

נסק, הפעיל = העלה (תחינה):

תם החזיקו תחן הסיקו.

"איככה אפצה פה", סליחה ליום ה' שבין רה"ש ליו"כ; מחברה
אליה בר שמעיה. בנדפס: הפיקו (בער, סליחות, 157; מטיב
שפה, 368; גולדשמידט, סליחות פולין, עמ' ס"ט; יונה דוד,
פיוטי אליה בר שמעיה, תשל"ז, עמ' 48). הגרסה המובאת
למעלה מצויה בכ"י בריטיש מוזיאום 677. במילונים אין 'הסיק'
אלא להעלות אש ולהעלות מסקנה.

נשם, הפעיל = נפח נשמה:

כרגע נשמה משימים.

"תור וסור", רהיט מתוך הדיברין של הקדושתא ליום ב' של
שבועות "ארץ מטה" (הידנהיים, מחזור לחג השבועות, ק'
ע"א).

בן־יהודה הביא במילונו דוגמה מן הפיוט לצורת הנָשים הבנויה
ע"ד הפועל השלם.

סכך, הפעיל = פיסה סופה:

סופה הסָפִיד וימן אבר.

"סופה אזכרה" (נ"א: אזכירה), פיוט ההרחבה במעריב ליל שני
של סופות; מחברו אלעזר בן שמשון (הידנהיים, מחזור לחג
הסופות, נ"ב ע"ב).

במשנה ובתלמוד עניין כיסוי סופה נאמר בלשון סכך. במקרא
יש צורות הפעיל מן סכך (לא לעניין סופה), אך הן נבנות ע"ד
הפועל העלול מן הפפולים.

סְלָסְלָה = סלסול, דברי הלל ושבח:

סלסלוהו בסְלָסְלָה/ענוהו בענוה.

"האמירוהו באימה"; מחברו, כנראה, ינאי. זהו רהיט מחולית
ההרחבה של הקדושתא למוסף יו"כ "שושן עמק אוימה",
שעיקרה נכתב בידי ר' אלעזר הקליר. הנוסח שלמעלן ניתן ע"פ
פ"י אוקספורד 1035, דף 106 ב, וכן הוא מצוי בכ"י אוקספורד
1039 ובכ"י קרלסרוה 10. במהדורתו של מ' זולאי לפיוטי ינאי
(ברלין תרצ"ח, עמ' של"ד) ובמהדורתו של גולדשמידט למחזור
יו"כ (עמ' 379) הנוסח הוא סְלִידָה. החידוש 'סְלָסְלָה' — במקום
'סְלָסְלָה' השכיח בלשון הפיוט — נולד, כנראה, בדוחק הברתָה
שבסופי הטורים.

פָּגוּל = פגום, פסול, שאינו כשר:

סופה סגולה באהלה גור / סתורה — פָּגוּלָה מלגור.

"סוכה אזכרה" (נ"א: אזכירה), פיוט ההרחבה במעריב ליל שני של סוכות; מחברו אלעזר בן שמשון. הגרסה ע"פ פ"י אוקספורד 1035, דף 171א.

פונת הפייטן: סוכה שיש בה פרצה אינה ראויה לגור בה. אמנם בתלמוד לשון פיגול אינו נופל בפסילת סוכה (אלא בפסילת קרבנות, בבניין פיעל, פועל והתפעל), אולם לפי שהפייטן כבר נקט לשון פסילה בטור קודם, תפס לו בטור זה, משום גיוון, פועל אחר באותו המשמע. בנוסח הדפוסים (כגון הידנהיים, מחזור לחג הסוכות, נג ע"א) נדחתה 'פגולה' מפני 'פסולה' השגורה. המילונים הביאו מלת פגול כמצויה בספרות החדשה בלבד.

צְבִיָּה = רצון:

פארוהו בפציחה / צחצחוהו בְּצִבְיָה.

"האמירוהו באימה", ר' לעיל 'סלסלה'. פן הנוסח בכתב-יד אוקספורד 1035 וברלין 5. במהדורת פיוטי ינאי למנחם זולאי (עמ' של"ד) ובמהדורת המחזור של גולדשמידט (יו"כ, 379) הנוסח (בכתב-יד אחרים) הוא: 'צְבִיָּאָה', ונתפרש בשתי דרכים: א) אסיפת צבאות (גולדשמידט). ב) שירות (מילון פנעני). צְבִיָּה שבנוסחנו, מן הארמית צבי (= רצה), פמוה פְּצִיּוֹן בלשון-חכמים (לעושי צביונו, מגילה טו ע"ב).

פְּצִיּוֹן = בצירוף, בחברת:

בחשעה קָרַב בְּצִיּוֹן זָכִים / חביתים סלת ויין נסכים.

"תפילה תקח" תחינה לערב ראש השנה; מחברה מאיר בן יצחק. בנדפס: בְּצִיּוֹן (מ"ש, 193; בער, סליחות, 97; גולדשמידט,

סליחות פולין, קי"ז). הנוסח שלפנינו מצוי בכ"י הסליחות
 בריטיש מוזיאום 677 ובספר ערוגת הפושם, ח"ג, 362.
 הטור מיוסד על המשנה בתמיד ד, ג המדברת פניתוחו של הטלה
 לקרבן התמיד; שישה כוהנים, שקיבלו את איבריו המנותחים,
 עם שלושת הכוהנים, שזכו בסולת למנחה ובחביתין וביין לנסך,
 מעלים אותם לכבש המזבח.

קָצַב = קביעה, החלטה, גזר דין:

קָצַב טוב וחילופו קוצב.

"אין מי יקרא", סליחה ליום ה' דסליחות; המחבר שלמה הפבלי
 (בער, סליחות, 44; גולדשמידט, יו"כ, 248; פליישר, 277).
 שיעור הטור: אתה קובע וחורץ גזר-דין טוב (א': של הטוב,
 הצדיק) וגזר-דין רע (א': של הרע, הרשע), א': אתה מחליט
 החלטה טובה והיפוכה גזרה רעה (ע"פ פליישר). וגזר הפייטן
 גם צורת נפעל בהוראה זו: קניסה זו עליהם לכן נקנסה ונקצבה
 ("אז בקשוב עניו", זולת לשמחת תורה; מחברה משה בר
 שמואל), ופירש היידנהיים: נגזרה ונחרצה (מחזור לשמיני עצרת
 ולשמחת תורה, ע"ט ע"א).

שרר, פיעל = שר, שורר:

שרר עניו על זאת.

"אזהרת ראשית", פיוט מפיזי האזהרות למוסף יום שני של
 שבועות.

שורש מחודש זה, שהוא מבעלי הכפל, נולד בדרך גזירה משנית
 מצורת פולל משורש שיר (יְשׁוּרַר וכד'). בנדפס: שִׁירָה פתח עָנְיו

[= פינני למשה] על זאת (היידנהיים, מחזור לחג השבועות, קי"ד ע"ב). הגרסה שלמעלה נמצאה לי בכ"י מינכן 21, דף 99ב.

שתף, הופעל = נהיה שותף, חובר:
דורשים לצורם היות בן חובקים / השתפּו שניהם עמו
עסוקים.

"אומן ומינקת", רהיט מתוך סדר דיברין ליום א' של שבועות,
שהוא חלק מן הקדושתא של ר' שמעון ב"ר יצחק "ארח חיים"
(היידנהיים, מחזור לחג השבועות, כ"ח ע"ב; א"מ הפרמן, פיוטי
רשב"י, ברלין-ירושלים 1938, צ"ט).

פונת הפייטן לומר, שאב ואם נתחברו יחדיו ונהיו שותפים
להולדת הבן. חיבת הפייטנים לבניין הופעל מן המפורסמות היא,
ואין לפטור חידוש זה בטענה, שהיה הפייטן כבול לאקרוסטיכון
אלפביתי. וראה מה שכתב בסוגיה זו יצחק אבינרי במבוא
לגנוזים מגולים שלו (עמ' 38).

תוך, פיעל = העמיד בתוך:

תוכוּני בין שני לוחות אבנים.

"אַלְשֶׁה אַרְוֶשׁ רַחֲשׁוֹן", רשות הפותחת את חטיבת ההרחבות
בשבועת הטל ליום טוב ראשון של פסח; מחברה אלעזר הקליר
(היידנהיים, מחזור ליום ראשון ושני של פסח, נב ע"א). ר"ל:
העמידוני בין שני מזוזות ההיכל (היידנהיים). במילון בן-יהודה
מובא מתוך פיוט אחר של הקליר תוך בהוראת פילג, חלק
(פמצי בירושלמי); במדרש פרקי דרבי אליעזר יש תוך במובן
הנהוג בימינו, היינו עשיית פשרה.

תָּמוּר = מוּחֶלֶף, מתחלף:

קָשִׁי לְגִיּוֹןֶךָ שְׁנוֹי וְתָמוּר.

"אם עוֹנִינוּ עָנוּ", סליחה ליום ר' דסליחות; המחבר שלמה
הבבלי (גולדשמידט, סליחות ליטא, עמ' ס"ג; פליישר, 297;
בער, סליחות, 55).

גזירה תניינית מלשון תְּמוּרָה (משורש מור) בהשרשת תי"ו
המשקל (פֶּדֶרֶךְ תָּרַם מִן תְּרוּמָה, הִתְנִיב מִן תְּנוּבָה וְכד'). פייטנים
אף יצרו צורות נפעל והופעל מן השורש המחודש תמר (הובאו
במילון בן-יהודה). הצירוף "קָשִׁי לְגִיּוֹןֶךָ" שבראש הטור עשוי
במתכונת החביבה על הפייטנים להחליף תואר מלוה, התוכף
לשם, בשם נסמך (במדרש, שהמליצה הנ"ל מיוסדת עליו, נכתב:
שלח המלך לגיין קשה וגו'). דומה לו: קָשִׁי עֲבוּדָה ("אזלת יד
אום", סליחה). והשוה לעיל: מרוץ חבל = חבל נמרץ, מתח דין
= דין מתוח.

אלפ"א

גְּנֻבּוֹת אוֹ גְּנִיבוֹת?

בקונטרס רפ"ח מביא מר אילן אלדר ("להשלמת הנמצא
במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי") את הצורות גְּזֻלוֹת, גְּנֻבוֹת
מתוך פיוטו של הקליר ע"פ כ"י מסוף המאה הי"ג. והוא מעיר
שם: "נראה שהפייטן גזר לשון גְּזֻלוֹת מן גְּזֻלָּה כדרך גנבות דעת
ש ב י ר ו ש ל מ י (סנהדרין פרק ו, כג ע"ד), הגזור מן גְּנָקָה".

הצירוף גניבות דעת כתוב שם בירושלמי [בדפוסים
ובכתב־יד] ביו"ד אחר הנו"ן, והוא מובא במילונים התלמודיים .
בכתיב זה. יאסטרוב מנקדו גְּנִיבוֹת, בצירי, ואילו לוי ודאלמאן
מנקדים גְּנִיבוֹת בחירק, וניקוד זה מסתבר יותר, שהרי משקל
פְּעִילוֹת בהוראת שם־פעולה שגור בלשון חז"ל, והצירוף גניבות
דעת הוא פדוגמת הצירופים גמילות חסדים, שפיכות דמים,
פרישות דרך ארץ; וכבר נמצא משקל זה במקרא: פְּרִי־תֵת
(דברים כד, א) ועוד.